

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

2

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Artūras Dubonis

2

LI
LEIDYKLA

VILNIUS 2010

UDK 930.2(093)

Is81

Knygos rengimą ir leidimą parėmė

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Recenzavo

Liudas Jovaiša

(Vilniaus universitetas)

Živilė Nedzinskaitė

(Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius

(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas

(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus

(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)

(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf

(Kyljo universitetas)

Rimvydas Petrauskas

(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė

(Vilniaus universitetas)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

ISSN 2029-0705

© Lietuvos istorijos institutas, 2009

© Straipsnių autoriai, 2009

TURINYS

<i>Artūras Dubonis</i> Pratarmė	7
--	---

Straipsniai ir studijos

<i>Tatjana Vilkul</i> Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) The Making of Sovii: the workshop of the compiler of the chronography of Judea (13th c.). <i>Summary</i>	11 32
<i>Oleg Choruženko</i> „Первая Литовщина“ в летописной статье 1368 г. The first Lithuanian onslaught ('litovschina') in the chronicle entry of 1368. <i>Summary</i> ...	33 41
<i>Aleksandr Hruša</i> Доверял ли монарх своим подданным? (Из жизни общества Великого Княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.) Did the monarch trust his subjects (a glance into the social life in the Grand Duchy of Lithuania from the late 15th c. to the first third of the 16th c.). <i>Summary</i>	43 82
<i>Raimonda Ragauskienė</i> Privatūs XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų archyvai: struktūra ir aktų tipologija The private archives of the magnates of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th c.: the structure and types of the documents. <i>Summary</i>	85 107
<i>Irena Valikonytė</i> Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras: rašto ir teisinės kultūros aspektai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmojoje pusėje The repertoire of judicial documents in the Lithuanian Metrica: the facets of the culture of literacy and of justice in the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th c. <i>Summary</i>	109 125
<i>Vladimir Poliščuk</i> Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) The inspection of customs rights in Volhynia and the special features of the documents of Lithuanian Metrica book no. 22 (1547). <i>Summary</i>	129 160

Inga Ilarienė

Livonijos dokumentų rinkinys Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525	161
Livonian documents in Lithuanian Metrica book no. 525. <i>Summary</i>	176

Eugenijus Saviščevas

Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje	179
On the life of nobility, passions and capital punishment in 16th c. Žemaitija. <i>Summary</i>	208

Diskusija*Oleg Choruženko*

Научно-справочный аппарат в современных изданиях средневековых документов	209
The critical apparatus of the modern editions of medieval documents. <i>Summary</i>	218

Šaltinio publikacija

Vladislovo IV Vazos Liudvikai Marijai Gonzagai įkeistų papuošalų inventoriūs (parengė Darius Antanavičius)	219
The inventories of the jewelry mortgaged in 1646 by King Vladislaus IV Vasa of Poland to his wife Ludvika Maria Gonzaga. <i>Summary</i>	262

Recenzijos, Anotacijos

A. Urbanavičius, <i>Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 metais. Sąrašas</i> , Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. P. 728. – (Jonas Drungilas)	263
---	-----

К. Ю. Ерусалимский, <i>Сборник Курбского</i> , т. 1: Исследование книжной культуры, Москва: Знак, 2009. P. 888. – (A. D.)	264
---	-----

<i>Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m., atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu = Visitatio decanatus Braslaviensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vlnensis A.D. 1782–1783 peracta</i> , parengė R. Firkovičius, (serija: <i>Fontes Historiae Lituaniae</i> , vol. VII, <i>Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. VII), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2008. P. X, 451, [1]. – (Darius Baronas)	266
--	-----

Santrumpos	271
Apie autorius	273
Autoriams	275

PRIVATŪS XVI A. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
DIDIKŲ ARCHYVAI:
STRUKTŪRA IR AKTŲ TIPOLOGIJA

Raimonda Ragauskienė

Ку вечной речи и памяти, абы sprawy людские
давностью часов не гинули, радою мудрых най-
дено есть, абы в листех хованы были...

А кгда ж межы пожытки речей людских ничего нет годнейшого над память речы, бо которым ся под часом деют частокрот гинуть давностью, естли бы не были слушне полецаны памяти, а прото потребно абы в листех с приписаньем светков и с привешеньем печатей были утвержоны, абы долгостью часу ни во што не обернули...¹

XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje Lietuvos Metrikos knygų įrašų, o ir pavienių to meto dokumentų arengose dažnai pasitaiko panašių išplėstinių konstatacijų apie raštą kaip vieną ir net vienintelį atminties išsaugojimo garantą. Šie teiginiai atspindėjo kiek kontroversišką tuometę situaciją. Jie neabejotinai rodė augantį dokumento svarbos supratimą. Tačiau nuolatinis priminimas dėl rašto svarbos liudija, kad visuomenė dar itin plačiai nesinaudojo dokumentu, jai tarsi svarbu pasitikrinti, ar neklysta ir ar tikrai raštas ilgam išsaugos svarbią informaciją. Šių priminimų praktiškai nebelieka XVI a. vidurio – antros pusės dokumentuose. Retsykiais pasitaikanti gerokai supaprastinta nuoroda dėl dokumento užrašymo svarbos atminčiai *pro pamiat'* jau buvo tik atskiros reikšmės nebeturėjęs šablonas, paprasta kalkė. Tuomet visiems ir visiškai buvo aiški rašto reikšmė tiek tuometinei dabarčiai, tiek ir ateičiai. XVI a. LDK iš tiesų įvyksta esminis lūžis – rašytinis dokumentas ima dominuoti įvairiose privataus ir viešojo gyvenimo sferose. Ir tai tiesiogiai atsispindėjo privačių archyvų

¹ Lietuvos Metrika, *RVSAA*, f. 389, ap. 1, d. 1–2 [toliau – LM; naudotasi LVIA saugomais mikrofilmais], kn. 23, l. 48v–49.

raidoje². Nepaprastai išaugo kaupiamų dokumentų kiekis, keitėsi archyvų sudėtis, o saugomi buvo vis įvairesni raštai.

Šiame straipsnyje, remiantis vieno laikotarpio informacija apie didikų saugotus dokumentus³, negausius jų archyvų inventorinius aprašus ar jų fragmentus, nagrinėjami XVI a. LDK didikų archyvų rekonstravimo klausimai. Konstatavus ankstyvųjų moderniųjų laikų privataus archyvo ypatumus bei to meto LDK raštvedyboje funkcionavusių dokumentų tipologinę įvairovę, daugiausia dėmesio skirta didikų archyvų dydžiams, jų struktūrai, dokumentų tipologijai aptarti. Kas gi buvo tie privatūs senieji archyvai jų kūrėjams ir savininkams? Kokios rūšies dokumentai juose saugoti? Ar iš tiesų juose kaupta juridiskai svarbiausia medžiaga, tiesiog didiko teisių ir žinių lobynas – giminės gyvavimo ramstis, ir kiek ten būta nereikalingo šlamšto, atsitiktinių ar tiesiog nenaudingų raštelių?

Istoriografija, nagrinėjanti privačius XVI a. LDK archyvus, nėra gausi. Atlikta kelių giminių – Chodkevičių, Iljiničių, Radvilų, Sapiegų, Sluškių ar Sanguškių – archyvų analizė⁴, tačiau tyrinėti pasirinkti platesnio laikotarpio XV–XIX a. šių archyvų raidos momentai, jų medžiagos tvarkymo darbai, saugojimo vietos ir pan. nerekonstruoja XVI a. archyvo vaizdo. Nagrinėjamai problemai, ypač palyginimui, svarbūs darbai apie XVI a. Žemaitijos bajorų archyvus⁵, galima paminėti ir tyrimus, kuriuose aptariamai XVI a. privačių archyvų apsauga, gaisro padariniai ar dokumentų klastojimo praktika⁶. Aktualus ir kartu vienas sudėtingesnių klausimų yra senuosiuose, o ypač

² Archyvistikoje vartojama nemažai terminų apibūdinančių privatų archyvą. Tai ir „privatus archyvas“, „asmeninis archyvas“, „asmens archyvinis palikimas“, „privatūs dokumentai“, ir „giminės archyvas“, „giminės-valdų dokumentai“. Iš tiesų „privataus archyvo“ sąvoka gana plati ir apima tiek asmeninius archyvus, kauptus konkretaus asmens, tiek ir giminės sukaupą ten patekusią medžiagą. Šia prasme privataus archyvo sąvoka vartojama ir šiame straipsnyje. P. Bańkowski, „Porządkowanie archiwaliów prywatnych“, *Archeion*, t. 19–20, 1951, p. 184–216; T. Zielińska, „Archiwalia prywatne: pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowania“, *Archeion*, t. 56, 1971, p. 71–78; A. Kulecka, „Spuścizny w archiwach, bibliotekach i muzeach w Polsce“, *Archeion*, t. 100, 1999, p. 70–96; R. Górski, „Archiwa osobiste. Problemy gromadzenia, opracowania i udostępniania“, *Problemy Archiwistyki*, 2009, nr. 2, p. 22–23.

³ Sąvoka „dokumentas“ kilusi iš lotyniško žodžio *documentum* – pamokomas pavyzdys, liudijimas, įrodymas. Šiandieninėje raštvedyboje (teisiniai aktai bei institucijų dokumentika) vartojama ne mažiau kaip 50 dokumentų rūšių. R. Grigonienė, *Dokumentų rengimas, tvarkymas ir apskaita. Taisyklės ir apskaita*, Kaunas, 2006.

⁴ Cz. Sadkowska, „Genealogia rodu Słuszków i ich archiwum (szkic genealogiczno–archiwalny)“, *Archeion*, t. 52, 1969, p. 57–81; W. Mikulski, „Dokumenty rodziny Iliniczów w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów“, *Miscellanea Historico–Archivistica*, t. 9, Warszawa, 1998, p. 4–12; R. Jankowski, „Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.“, *Miscellanea Historico–Archivistica*, t. 11, Warszawa, 2000, p. 35–68; K. Syta, „Dzieje archiwów książąt Sanguszków“, ten pat, p. 97–110.

⁵ K. Syta, „Archiwa szlachty żmudzkiej w II połowie XVI wieku“, *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 7, Toruń, 1997, p. 29–47; J. Drungilas, „Jono Gruževskio archyvo registras (XVI a. pab.–XVII a. pr.)“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, sudarė D. Antanavičius, D. Baronas, Vilnius, 2008, p. 251–265.

⁶ R. Ragauskienė, „XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra“, *Lituanistica*, 2006, nr. 2, p. 1–19; R. Ragauskienė, „Najstarsze dokumenty XVI w. w archiwach prywatnych szlachty WKL

privačiuose archyvuose buvusių dokumentų klasifikacija. Jam kol kas istoriografijoje neskirta pakankamai dėmesio⁷.

1. Privataus XVI a. LDK archyvo bendrieji ypatumai. To meto raštvedyboje funkcionavusių dokumentų tipologija

Prieš aptariant didikų archyvų struktūrą ir jų dokumentų tipologiją, būtina atkreipti dėmesį į keletą bendresnio pobūdžio jau išaiškintų ir naujai keliamų klausimų, reikšmingų nagrinėjamai problemai. Tai – privataus XVI a. archyvo ypatumai ir dėl tiesioginio archyvų ryšio su to meto LDK kanceliarijos produkcija kylanti būtinybė pateikti raštvedyboje funkcionavusių dokumentų tipologiją. Toliau aptariami privačių archyvų ypatumai buvo itin būdingi iki XVIII a. Ir tik tuo metu susiformavo didžiausi privatūs rinkiniai, kuriuose kauptos ne tik savininkų ir jų giminių archyvalijos, bet ir kitokios kilmės dokumentai. Be privataus pobūdžio dokumentų, čia nemažai ir neatsitiktinai būta viešojo, politinio gyvenimo realijas atspindinčių šaltinių, kolekciniių rinkinių ir kita⁸.

Privataus XVI a. archyvo ypatumai. Privatus ankstyvųjų moderniųjų laikų archyvas – tai iš esmės bajorijos, taip pat ir didikų archyvas. Su retomis išimtimis galime kalbėti tik apie negausią privačiai saugomą to meto LDK miestiečių dokumentiką. Apskritai privatus senojo LDK laikotarpio archyvas – vienas specifiškiausių archyviniių dokumentų rinkinių. Į akis pirmiausia krinta tiesioginis jų ryšys su žemėvalda, bajorijos valdomis. Archyvalijos keliavo iš rankų į rankas ne paskui žmones ar gimines, bet paskui valdas – tiesiog jas parduodant ar perkant, mainant, įnešant kaip kraitį ir pan. Dėl nuolatinio dokumentų judėjimo kartą registre užfiksuotas privataus archyvo vaizdas jau po kelerių ar keliolikos metų galėjo būti kitoks. Įvairiais būdais netekus valdų, archyvas smarkiai sumažėdavo, ir atvirksčiai.

Aktualus privataus archyvo ir jo savininko turčinės padėties bei įtakos valstybėje santykis. Galiojo bendra taisyklė: kuo didesni turtai, tuo didesnis turėtas archyvas. Išimčių nebuvo. Todėl svarbu žinoti, kokiai konkrečiai bajorijos grupei priklausė

(na podstawie Metryki Litewskiej)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, sudarė A. Dubonis (red. kol. pirm.) ir kt., Vilnius, 2006, p. 285–314; R. Ragauskienė, „Bajorijos archyvų gaisrai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Lituanistica*, 2007, nr. 1, p. 1–24; R. Ragauskienė, „Galimybės klastoti bajorijos dokumentus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, p. 219–249.

⁷ Kol kas daugiau dėmesio skirta bendriesiems normatyviniams LDK dokumentams: žemės privilegijoms, seimų įstatymams ir pan., žr. A. E. Рыбаков, „Нормативная документация в Великом Княжестве Литовском в XVI в.: состав и анализ“, *Архивариус*, nr. 1, Мінск, 2001, p. 112–128.

⁸ K. Syta, „Akta w kancelarii królewskiej z XVIII w. w archiwach prywatnych – problemy i możliwości badawcze“, *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem*, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Kraków, 2006, p. 189.

archyvo savininkas: smulkiajai (paprastai neturinčiai valdų, vien tik bajorystę, ar disponuojančiai mažiau nei 18 valakų), vidutinei (valdančiai nuo 18 valakų iki 36), pasiturinčiai (turinčiai daugiau negu 36 valakus) ar bajorijos viršūnei – ponams ir kunigaikščiams⁹. Nors šis suskirstymas daugiau sutartinis, ribos galėjo daugiau mažiau svyruoti, tačiau turint tai galvoje, menkesnė galimybė suklysti nustatant archyvo dydį¹⁰. Kas kita, kad toks tikslas – bajoro turinės padėties ir jo archyvo koreliacijos nustatymas – sunkiai įgyvendinamas, kai kada titaniškas ar iš viso neįmanomas darbas. Lengviau dėl aiškiau matomos diduomenės, tuo tarpu žinutės apie nežymų bajorą dažnai pavienės, o identifikuoti asmenį dar sunkiau dėl pavardžių iškraipymo. Vis dėlto verta bent įmanomais atvejais atkreipti į tai dėmesį, antraip gautume netikslus rezultatus.

Antai tiriant XVI a. pabaigos atskirų Žemaitijos bajorų archyvus, buvo nustatyta, kad viename jų, Pranciškaus Gradausko Gaižuvos dvare, saugoti tik devyni dokumentai. Nors pastebėta, kad dokumentai surašyti 1590 m. perduodant valdą jaunesniam broliui, tačiau šio ir kitų bajorų archyvo visuma apibendrinama taip: „atrodo, kad minimi inventoriai ar sąrašai vis dėlto pateikia faktinę, idealią XVI a. pabaigos Žemaitijos bajorų archyvų padėtį“, o kitokio pobūdžio dokumentų, išskyrus teisinę valdų dokumentaciją, trūkumas argumentuojamas „greičiausiai Žemaitijos žemių kultūriniu atsilikimu“¹¹. Iš tiesų nieko panašaus. P. Gradausko dokumentai neatspindėjo jo archyvo visumos ir sudarė tik nedidelę perduodamų valdų dokumentų dalį. Tai būta ne generalinio archyvo aprašo, o tik proginio. Net ir neturint išsamų archyvų aprašų, neabejotina, kad pasiturinčio bajoro, valdovo sekretoriaus (nuo 1582 m.) ir LDK dvaro maršalkos (nuo 1588 m.), kunigaikščių Radvilų kliento ir poeto P. Gradausko (mirė 1595 m.) archyvas buvo nepalyginti didesnis. Tai patvirtina dokumentų jau po jo mirties vardijimas. Našlė Estera Pelgrimovskytė vyro archyvo dalį atidavė į depozitą broliui – valdovo sekretoriui Elijui Pelgrimovskiui. Šis giminės archyvą saugojo nuomojamame name Jurbarke. Deja, 1605 m. vasario 17 d. naktį namas buvo padegtas, o liepsnose žuvo ir abiejų valdovo sekretorių archyvai. Tarp prisimintų raštų paminėtos nurodytos P. Gradausko teisės į atskiras valdas, jo

⁹ Remiamasi bajorijos suskirstymu į atskiras grupes pagal valdomą nekilnojamąjį turtą, 1528 m. kariuomenės surašymo duomenimis, žr. В. С. Менжинский, „Структура феодального землевладения в Великом Княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.)“, *История СССР*, nr. 3, Москва, 1987, p. 164–178 (dėkoju kolegai Artūriui Duboniui už šios publikacijos nuorodą).

¹⁰ Visiškai pasiteisina konkrečių giminių archyvų studijos ir greta pateikiamos tos giminės istorijos bent svarbiausi momentai, plg. Cz. Sadkowska, „Genealogia rodu Śluzzków“, ta pati seka – giminės istorija ir jų archyvo istorija – pateikiama Potockių giminės archyvalijoms skirtame leidinyje, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 8, Warszawa, 1997.

¹¹ Tokios pat netikslios išvados taikomos ir aptariant Žemaitijos pakamario Vaitiekaus Radiminskio Taujėnų dvaro archyvą. Jo sąrašė paminėta trylika Taujėnų dvaro padėti aptariančių dokumentų, žr. K. Syta, „Archiwa szlachty żmudzkiej“, p. 38–39, 44.

žmonos išrangos raštai, 1000 auksinų skolos žmonai raštas ir su tuo susiję išrašai, P. Gradausko testamentas ir kiti bendresnio pobūdžio, ne vien su nekilnojamuoju turtu susiję dokumentai¹². Be to, kita dalis P. Gradausko archyvo kartu su nekilnojamuoju turtu atiteko jo sūnui Jonui¹³.

Kaip matyti ir iš P. Gradausko atvejo, svarbia, o žvelgiant iš mūsų dienų perspektyvos, specifine privataus XVI a. archyvo savybe reikia laikyti dokumentų saugojimo vietų parinkimą. Nors svarbiausioji archyvų dalis saugota pagrindinėje rezidencijoje, tačiau toliau taikyta praktika juos laikyti ne vienoje, bet keliose vietose. Antai 1540 m. rudenį po gaisro Lebedžių dvare paaiškėjo, kad prarasta čia saugota pagrindinė Brastos seniūnaičio Grigaliaus Chodkevičiaus žmonos Kotrynos Višnioveckos archyvo dalis, tačiau išliko kitoje vietoje sudėti ne tokie svarbūs didikės dokumentai¹⁴. Keliose vietose savo archyvinę medžiagą XVI a. saugojo ir Radvilos, ir Sanguškos. Tad net ir turint archyvo aprašą, reikia įsitikinti, ar jame išvardijamas visas archyvas, ar tik konkrečiame dvare buvusi jo dalis.

Istoriografijoje jau pažymėta dar viena privačių archyvų ypatybė – tai rinkinių pragmatiškumas. Tipiniame bajoro archyve kaupiti ir saugoti tik reikalingi dokumentai. Ne mažiau svarbus to meto archyvų bruožas – tiesioginis jų ryšys su LDK kanceliarija, jos išduodami dokumentai dominavo ir XVI a. kaupiamuose rinkiniuose¹⁵.

XVI a. LDK raštvedyboje funkcionavusių dokumentų tipologija. XVI a. LDK bajorijos (didikų) archyvų spintose, skryniose ir kitose saugojimo vietose nusėsdavo įvairaus pobūdžio dokumentai. Norint tiksliau išsiaiškinti jų tipus, tenka pažvelgti į to meto raštvedybos patirtį, LDK kanceliarijoje ar atskirose institucijose išduodamų dokumentų rūšis ir jų reikšmes¹⁶. XVI a. LDK kanceliarijoje, o ir viešajame gyvenime plačiai nevirta dokumento sąvoka. To laikotarpio raštvedyboje rusėnų, lotynų ar lenkų kalbomis vartoti kiti terminai. Tai, ką mes šiandien vadiname teisinį aktą apibrėžiančiu bendru dokumento pavadinimu, anuomet buvo „listy“, „gramoty“, „papiery“, „privilegiji“, „zapisy“, „literae“, „inscriptio“, „munimentum literarum“.

¹² 1605 02 17 E. Pelgrimovskio pranešimas apie jo nuomojamo namo Jurbarke gaisrą, LM, kn. 288, l. 418v–421.

¹³ 1584 10 12 Kauno pavieto žemionio Motiejaus Sorokos archyvo dalies apraše paminėti keli su P. Gradausku susiję dokumentai. Panašu, kad M. Sorokos žmona Raina Gradauskaitė galėjo būti P. Gradausko sesuo ar dukra, žr. 1583–1584 m. Kauno pavieto žemės teismo knyga, *VUB RS*, nr. 27, l. 535.

¹⁴ R. Ragauskienė, „XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra“, p. 13.

¹⁵ K. Syta, „Archiwa magnackie od XVI do XVIII w. – możliwości i kierunki badawcze“, *Wladza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, pod. red. J. Urwanowicza, Białystok, 2003, p. 687–689; K. Syta, „Akta w kancelarii“, p. 189–190.

¹⁶ Šame skyrelyje nebus aptarti normatyviniai LDK aktai: žemės privilegijos, sričių ir magdeburginės privilegijos, LDK Statutai ir jų pataisos, valdovų nuostatai, seimų įstatymai (nutarimai, konstitucijos, recesai ir pan.), valdovų instrukcijos pasiuntiniams ir kt. panaši dokumentika.

Šias sąvokas galima rasti jau ir visuose Lietuvos Statutuose¹⁷. Tiek pastaruosiuose teisyuose, o ypač LM ir įvairių instancijų teismų knygoose atsispindi gausi dokumentų tipologija.

Ko gero, neįmanoma nustatyti tikslios LDK raštvedyboje funkcionavusių dokumentų tipologijos. Nors PLS iš viso išskiriami vos šeši dokumentų tipai, o smarkiai papildytame ir nuodugnesniame TLS jų nurodoma jau perpus daugiau, tačiau, kaip rodo teismų medžiaga, pagrindinių ūkinių ir teisminių aktų, panašiai kaip ir šiandien, buvo išduodama arti penkiasdešimties rūšių. Tenka pažymėti, kad raštvedyboje siekta tikslumo ir atskirais atvejais išduodami konkrečiam sandoriui ar bylai reikalingi dokumentai. Vis dėlto pasirinkus vienodą sisteminimo kriterijų, pvz., pagal teisinio galiojimo sritį ar reguliavimo objektą, galima nustatyti bent apytikslę XVI a. funkcionavusių dokumentų tipologiją.

Dokumentų įvardijimas pagal išorinius požymius. Inventoriuose ar atskirose bylose dėl dokumentų likimo pateikiamas ne konkretus rašto tipas, bet dokumento išorinių požymių apibūdinimas. Štai pagal gaminimo medžiagą jie skirstyti į popierinius – „papiernyj“ ar rečiau minimus pergamentus – „na pergamene“, „pergamentnyj“. Kartais apibūdinami pagal įrašo juose kalbą: lotyniški, rusėniški ar lenkiški. O pagal galiojimo sritį, antai pasekmių už suklastojimą požiūriu, visi dokumentai skirstyti į privačius ir viešuosius. Pastaraisiais pradžioje laikyti vien valdovo – Ldk ranka pasirašyti ar jo antspaudu patvirtinti aktai. Nuo 1566 m. ši samprata išsiplečia, ir tokiais dokumentais jau laikomi kai kurių valstybinių institucijų ar aukštų valstybės pareigūnų patvirtinti aktai: greta valdovo („gospodarskij“, „korolia“) – pareigybiniai („uradničyj, vradničyj“), komisarų („komisarskij“) ar tam tikrų valstybės pareigūnų (vaivadų, pakamarių, išdininkų ir pan). Jie galėjo būti atviri („otvorenyj“, „otkrytyj“; „literae apertae“), uždari („zašytyj“) ir tiesiog paprasti. Kartais valdovas ar valstybės pareigūnas duodavo nurodymą, pamokymo raštą – vadinamąją „nauka“. Galėjo būti išduodamas sprendimas. Taip pat pažymėdavo dokumento galiojimo trukmę – amžinai („viečnyj list“) ar nenurodydavo trukmės.

Platesnė dokumentų klasifikacija *pagal jų reguliavimo objektą*. Daugiausiai išduodama aktų, apibūdinančių įvairius su kilnojamuoju ir nekilnojamuoju turtu susijusius veiksmus. Gana dažni pirkimo – „list kupčij“ bei dovanojimo, suteikties raštai (duotys, suteiktys) – „danina“, „list darovanyj“. Greta jų išduodami užrašymo – „zapis“, „list zapisnyj“, įkeitimo – „list zastavnyj (-oj)“ ir keitimo (mainų) raštai – „list menovnyj“ bei patvirtinimai – „list potverženje“, „tverdost“. Toliau būtų įvesdinimo, dažniausiai į kokias nors valdas, „list uviažčij“, ir išvedimo, susiję su kieno nors, pvz., pabėgusių priklausomų žmonių, išvedimo teise („list vyvodčij“), raštai; dalybų

¹⁷ Jau PLS dokumento sąvoka reiškia minėtomis „rašto“ reikšmėmis: *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, A. Vasiliauskienė ir kt., Vilnius, 1991, p. 68, 70, 72 etc.

raštas („dielčij list“) reiškė kelių subjektų turtines dalybas. Valdovas bajorams duodavo įvairius leidimus: „dozvolenije“, „dozvolenyj list“, „literae consensuariae“; žemių ribas nustatė ribų („graničnyj“) ir matininkų duoti („mierčyj“) raštai. Turtinę ir teisinę ištekančios bajorės padėtį apibūdino vainikinė – „venovnyj list“, ne mažiau bajorijai svarbūs buvo testamentai. Skyrėsi mokestiniai ir prievoliniai dokumentai. Galėjo būti sidabrinės („serebščiznyj“), karčemų mokesčių („kapščiznyj“) raštai, prievoliniai, kaip pastotės raštas – „list podvodnyj“. Buvo ir išlaisvinantys nuo teisinės atsakomybės ar kokių nors specialių įsipareigojimų bei prievolių („vyzvolenyj list“), nuo muito atleisdavo „list bezmytnij“ – bemuitis raštas. Valdų administravimą reguliavo specialūs ūkiniai bei finansiniai dokumentai. Svarbūs buvo sudaromi valdų inventoriai ir instrukcijos valdų pareigūnams, įvairūs mokestiniai kvitai, skolarraščiai.

Specialių dokumentų reikėjo teismo procesui vykti. Buvo atskiras teismo raštas – „list sudebnyj“, „literae iudicariae“. Pranešimo raštas vadinosi „svedomje“, o šaukimas į teismą – „pozovnoj list“. Atidedamasis, leidžiantis nukelti atvykimą į teismą, arba draudžiamasis raštas vadinosi „zapovednyj list“, „literae in dilationem iudicii“, „literae inhibitoriae“. Teismas nagrinėjo žodžiu ar raštu pateiktą skundą – „žalobnyj list“, „žaloba“. Teisme fiksuoti liudytojų parodymai („prisiažnyj list“), pripažinimo, prisipažinimo raštai („list vyznanyj“), o jei besivaidijančios šalys susitaikydavo, jos gaudavo susitaikymo, susitarimo raštą – „jednanyj“, „jednalnyj list“. Teisme išduotas laidavimas, arba garantinis raštas, vadinosi „poručnyj list“, „zaručnyj list“. Šalys galėjo gauti priminimo raštus: „list vpominalnij/upominalnyj“, „literae de interrupta praescriptione“. Sankcija buvo vadinama nuosprendžio ar sprendimo raštu – „list vyročnyj“, jo prireikdavo ir išsižadant kokių nors teisių, atskiru raštu galėjo būti skirta bauda – „list zaškodnyj“. Teisiškai itin svarbūs bajorijai buvo bajorystę patvirtinantys dokumentai – „list na šliachetstvo“. Atskirą grupę sudarė viešųjų reikalų dokumentai. Tai įvairūs karo reikalams skirti raštai, pvz., šaukimai („vojennyj list“¹⁸), seimų dokumentai ir pan.

Pateikiamas dokumentų tipų sąrašas nėra baigtinis, atsižvelgiant į raštų funkcionalumą, jis turėjo būti platesnis. Tačiau ir išvardyti dokumentai leidžia teigti XVI a. LDK raštvedyboje funkcionavusių raštų tipologinę įvairovę. Teoriškai visi šie teisiniai aktai daugiau ar mažiau turėjo atsidurti privačiuose to meto didikų archyvuose. Taip pat juose turėjo būti saugoma kita privataus pobūdžio dokumentacija – korespondencija ar nuo XVI a. pabaigos pradėję plisti *silva rerum* rinkiniai. Teoriškai tokia galėjo būti privataus XVI a. LDK didikų archyvo sudėtis. Turėjo, o kaip iš tiesų buvo gyvenime?

¹⁸ Plačiau su XVI a. pr. kariniais dokumentais supažindinama: W. Chorażyczewski, „Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Starego“, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 13, Warszawa, 2001, p. 69–80.

Lentelė. XVI a. LDK raštvedyboje dažniausiai vartotų dokumentų tipologija (LM duomenimis)

Dokumento pavadinimas	Dokumento reikšmė
безмытный	atleidžia nuo muitų, bemuitis raštas
венный лист, вено	vainikinė
военный	karinis, šaukimas
впоминальный, упоминальный	priminimo
выводчий	išvedimo, pvz., pabėgusių priklausomų žmonių, teisė
вызволенный	išlaisvina nuo teisinės atsakomybės, įsipareigojimų ar prievolių
вызванный	pripažinimo, prisipažinimo
вырочный	nuosprendžio ar sprendimo
граничный	žemės ribų nustatymo
данина, даровануј	dovanojimo, suteikties (duotys, suteiktys)
дельчий	dalybų
дозволение, дозволенный	leidimai
еднальный, еднанный	susitaikymo, susitarimo
жалобный, жалоба	skundas
записный, запись	užrašymo
заповедный	atidedamasis, leidžiantis nukelti atvykimą į teismą arba draudžiamasis
заручный, поручный	laidavimas, arba garantinis raštas
заставной, заставный, застав- ленный	įkeitimo
зашкодный	bauda
зашытый	uždaras
змовный	susitarimo
капщизный	karčemų mokesčio
купчий	pirkimo
меновный	keitimo (mainų)
мерчий	matininkų duoti
на шляхетство	nobilitacijos
наука	nurodymas, pamokymas
обронный	globos
отвореный, открытый	atviras
подводный	pastotės
позовой, позевной	šaukimas į teismą
присяжный	liudytojų parodymai
продажный	pardavimo
сведомье	pranešimo
серебщизный	sidabrinės
судовый	teismo raštas
твердость, потверженьє, пот- верженный	patvirtinimai
тестамент	testamentas
увяжчий, вяжчий	įvesdinimo (dažniausiai į kokias nors valdas)

2. XVI a. LDK didikų archyvų dydžiai

XVI a. pradžioje LDK diduomenė, V. Menžinskio apskaičiavimu (1528 m. kariuomenės surašymo duomenimis, jai priklausė apie 2,8% bajorijos), savo rankose laikė sukaupusi 39,6% viso LDK žemės fondo ir užėmė svarbiausius valstybės postus, posėdžiavo Ponų taryboje, seime, vadovavo valstybės vidaus politikai. Jiems priklausė tokios giminės kaip Alšėniškiai, Astikai, Bogovitinovičiai, Chodkevičiai, Goštautai, Hlebavičiai, Iljiničiai, Kęsgailos, Olelkaičiai, Ostrogiškiai, Pacai, Radvilos, Sanguškos, Sapiegos, Zaberezinskiai, Zenovjevičiai ir kt.¹⁹ Nėra apskaičiuota, tačiau, atrodo, panašus didikų skaičius ir jų valdomų žemių santykis, nors ir būta persistumdymų diduomenės viduje, išliko per visą XVI a. Savaiame suprantama, kad pirmiausia dėl didelės turimų valdų koncentracijos LDK didikai sukaupė ir didžiausius archyvus, o kai kurie iš jų, gausiai papildyti XVII–XVIII a. medžiaga, neblogai išliko iki mūsų laikų. Todėl pagrįstas tyrėjų dėmesys LDK didikų archyvams ir netgi dauguma mūsų žinių apie privačias to meto dokumentų saugyklas iš esmės remiasi kaip tik turimų diduomenės archyvų pažinimu.

Kaip minėta, istoriografijoje aptarti atskirų giminių archyvų raidos momentai, jų saugojimo vietos, kanceliarijų veikla ir panašūs dalykai, tačiau neturime atkurto nė vieno konkrečios LDK didikų giminės pirminio XVI a. archyvo vaizdo. Vienais atvejais rekonstruoti sunku dėl to, kad buvę archyvai menkai išsilaikė, pvz., Goštautų, Hlebavičių, Kęsgailų ir kt. giminių archyvai. Kitais – dėl autentiškų archyvų registrų trūkumo ir vėlesnių šimtmečių profesionalių archyvarų darbo. Neginčytina, kad vienas svarbesnių, gal net pamatinių, archyvų rekonstravimo šaltinių yra autentiški to meto archyvų aprašai. Jie galėjo būti dviejų rūšių: generaliniai dokumentų sąrašai, sudaromi aprašant visą archyvą, ir dažniau pasitaikantys proginiai registrai. Pirmieji atsirasdavo lemtingais archyvo savininko ar giminės momentais – savininkui mirus, dalijantis valdas. Ginčai dėl žemių, jų pirkimas ir pardavimas, įvairūs kiti sandoriai tapdavo priežastimi sudaryti proginį registrą. Toks dokumentų sąrašas sudarė tik archyvo dalį, dažniausiai susijusią su atskira valda. Šiaip ar taip, ir vienos, ir kitos grupės didikų archyvų aprašų pasigendama²⁰.

Su šia autentiškų archyvų registrų trūkumo problema susiduriama bandant atkurti netgi geriausiai išlikusį kunigaikščių Radvilų XVI a. archyvą. Nuo XVII a., ypač šimtmečio vidurio, didikų samdomi specialiai vien tik dokumentų apsauga ir jų tvarkymu besirūpinantys asmenys vietoje senų sudarė naujus generalinius archyvų aprašus ir visiškai sunaikino senuosius, nepalikdami net jų pėdsakų. Dėl šių priežasčių dar

¹⁹ B. С. Менжинский, „Структура феодального землевладения“, p. 169.

²⁰ Apie registrų svarbą tiriant privatų archyvą rašyta: W. Chorążyczewski, K. Syta, „O możliwościach badań archiwistykii staropolskiej“, *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, t. 2, Toruń, 2001, p. 281–296. Šiame darbe aptarta ir ankstesnė registrams skirta istoriografija. Taip pat žr. J. Drungilas, „Jono Gruževskio archyvo registras“.

1978 m. Teresa Zielińska išsakė itin pesimistines pastabas dėl įvairių linijų Radvilų archyvų pirminio sudėties vaizdo rekonstravimo: „ne tik nėra praktinių galimybių tai realizuoti, bet ir apskritai rekonstrukcija yra neįmanoma“²¹. Iš vis dėlto, atrodo, padėtis nėra tokia beviltiška, išlikusi kad ir negausi to meto informacija leidžia atkurti bent XVI a. buvusių didikų archyvų fragmentus.

Pirmuosius rimtesnius sukauptų negausių dokumentų rinkinių paminėjimus turime iš XV a. pradžios. Tuo metu visi LDK diduomenės atstovai veždavosi dokumentus su savimi kelioniniuose krepšiuose ar skrynelėse. Taip daryta ne tik dėl palyginti nedidelio dokumentų kiekio, bet ir dėl ypatingos jų svarbos neramiais XV a. pradžios metais. Nedidelius ryšulėlius dokumentų su savimi karjeros pradžioje vežiojosi Radvilų giminės pradininkas Vilniaus kaštelionas Kristinas Astikas (mirė apie 1444 m.). Panašiai elgėsi ir Sanguškų giminės pirmtakai Fiodoras Algirdaitis ir jo sūnus Sanguška Fiodorovičius²². Sunku tiksliai nustatyti, kokio dydžio buvo tuometinių XV a. pirmos pusės didikų turimi archyvai. Sprendžiant pagal jų paminėjimus vėlesniuose archyvų aprašuose, galima numanyti, kad tiek Radvilų, tiek Sanguškų pirminiai rinkiniai nebuvo didesni nei keliasdešimt dokumentų. Tikėtina, kad tarp jų būta ir korespondencijos. XV a. antroje pusėje – XVI a. pradžioje didikų archyvai dėl jų savininkų einamų aukštų pareigybių valstybėje ir didžiųjų kunigaikščių suteikčių sparčiai augo. Šio proceso nesustabdė nei LDK paplitusi archyvų dalijimosi tarp giminės narių pagal gaunamas valdas praktika. Susiformavusios naujos giminės linijos toliau sparčiai kaupė savo dokumentų rinkinius.

Nors apskritai konkretūs sukaupti didikų archyvai buvo nemaži, tačiau jie skyrėsi priklausomai nuo laikotarpio – rinkiniai labiausiai išaugo nuo XVI a. vidurio, be to, jų dydis priklausė nuo didiko padėties. Vienoks, kelių skrynių dydžio buvo XVI a. pirmoje pusėje gyvenusio valdovo maršalo Jono Iljiničiaus (mirė 1536) archyvas. Aukštų pareigų neturėjusio Koširskių linijos Sanguškų atstovo Levo Sanguškos archyvalijos XVI a. antroje pusėje saugotos keliuose jo dvaruose – iš viso 5 skryniose ir 3 skrynelėse, iš kurių 2 buvo kelioninės. Pagal 1571 m. sudarytą didiko nekilnojamojo turto inventorių, skryniose saugotos privilegijos ir įvairūs užrašymai, o skrynelėse – įvairūs giminės dokumentai²³. Tačiau nepateikiama duomenų apie skrynių ir skrynelių dydį. Bent hipotetiškai galima apskaičiuoti, kad į tiek skrynių tilpo ne mažiau kaip keli šimtai dokumentų. Panašus, gal kiek mažesnis buvo 1571 m. mirusio Trakų kaštelionaičio Konstantino Chodkevičiaus archyvinis palikimas. Jo turto inventoriaus duomenimis, įvairios privilegijos ir raštai tilpo į tris skrynias ir vieną skrynelę²⁴. Tai irgi būtų apie pora šimtų dokumentų.

²¹ T. Zielińska, „Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy“, *Archeion*, t. 66, 1978, p. 120.

²² R. Jankowski, „Burzliwe losy“, p. 36; K. Syta, „Dzieje archiwów“, p. 99.

²³ K. Syta, ten pat, p. 102.

²⁴ *MAB RS*, f. 16, nr. 7; *AC*, t. 4, Vilnius, 1867, p. 244.

Kur kas gausesnė buvo pagrindinių XVI a. LDK politinių veikėjų, pvz., Radvilų, archyviniai rinkiniai. Minėtas giminės pradininkas Astikas apie XV a. vidurį sukauptė kelias dešimtis dokumentų, o jau po šimtmečio jo palikuonys disponavo vienais didžiausių privačių archyvų LDK. Vien Biržų–Dubingių Radvilų šakai priklausiusios „privilegijos ir teisiniai dokumentai“, XVI a. pabaigoje saugoti Alantos, vėliau Dubingių, o XVII a. pradžioje – Liubčios pilies išdėnėse, buvo sudėti į dešimtį didelių skrynių, o atskirai išskirti evangelikų reformatų bažnyčių bei cerkvių dokumentai saugoti dar devyniolikoje skrynių²⁵. Ir tai tik valdų bei religinių reikalų dokumentai. O kur dar „priglausta“ viešoji LDK medžiaga ar korespondencijos rinkiniai. Ne veltui apie 1666 m. Biržų–Dubingių Radvilų archyvo dokumentai buvo sudėti į įvairaus dydžio, tiesa, ne visai tiksliai sunumeruotas skrynias, kurių didžiausia numeracija siekė net „119“²⁶. Nuo skrynelės XV a. viduryje Biržų ir Dubingių Radvilų archyvas XVII a. išaugo iki kelių dešimčių skrynių su gerokai per 3000 dokumentų.

Apibendrinant duomenis apie didikų turėtą archyvų dydžius matyti, kad XVI a. statistinio didiko privatų archyvą sudarė nuo kelių iki kelių dešimčių įvairaus dydžio skrynių, arba nuo kelių šimtų iki dviejų trijų tūkstančių atskirų dokumentų. Skirtumai tarp aukštas pareigas ėjusio didiko archyvo ir per daug nepasižymėjusio šios grupės atstovo archyvo galėjo siekti iki dešimties kartų.

3. XVI a. LDK didikų archyvų aprašai

Bendrieji didikų archyvų įvardijimai. Nustatant konkrečią archyvo sudėtį, tenka remtis pirmiausia to laikotarpio šaltiniais – nuo bendrųjų archyvų įvardijimų iki konkrečių jų aprašų. Įvairiuose to laikotarpio inventoriniuose turto sąrašuose, bylose dėl dokumentų praradimų neretai didikų archyvai apibūdinami lakoniškai, konstatuojamas pats jų buvimo faktas ir plačiau nekomentuojama sudėtis. Paprastai nurodoma, kad kuriame nors dvare ar kurioje nors kitoje vietoje saugotos „privilegijos, raštai ir patvirtinimai“. Bendresnė formuluotė, papildyta šalutiniais paaiškinimais apie dokumentus tėvoninėms ar motininėms, pirtoms bei gautoms ir kitais būdais įgytoms valdoms ir pan., pirmiausia reiškė turėtą nemažą archyvą. Šis pasakymas galėjo būti sutrumpintas, nurodant tik vieną ar kurias nors dvi turėtų dokumentų grupes, tačiau kaip neatsiejamas didiko archyvo atributas būtinai buvo minimos privilegijos. Tai suprantama. Privilegijos ir įvairūs tvirtinimai buvo teisiniu požiūriu svarbiausia dokumentų rūšis, jos fiksavo esmines, senąsias teises į nekil-

²⁵ U. Augustyniak, „Kanceliaria Radziwiłłow Birżańskich w XVII w. – organizacja i funkcjonowanie“, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 11, p. 17, 22.

²⁶ R. Jankowski, „Burzliwe losy“, p. 38.

nojamąjį turtą, galimybes juo disponuoti. Be to, šie dokumentai buvo ir savaiame vertingi, jie nemažai kainavo.

Štai keli didikų archyvų bendrųjų įvardijimų pavyzdžiai. 1536 m. valdovo dvaro maršalo J. Iljiničiaus testamente paminėtos vien „privilegijos“, saugotos skrynioje Vilniaus bernardinų bažnyčioje²⁷. „Privilegijos ir patvirtinimai“ nurodyti 1540 m. pranešime apie Bresto seniūnaičio G. Chodkevičiaus žmonos K. Višnioveckos archyvo pagrindinės dalies pradžią²⁸. 1551 m. spalio 16 d. įrašė minint neseniai mirusio valdovo maršalkos kunigaikščio Vasilijaus Palubinskio Gorodiščės dvaro archyvą, kuriame saugoti ir jo pirmosios žmonos Oksinijos ir antrosios – Zofijos Povilaitės bei mirusio sūnaus, Kričovo laikytojo Levo Palubinskio dokumentai, nurodytos „privilegijos, raštai, užrašymai valdoms – užtarnautoms ir pirktoms“ bei kiti įvairūs raštai²⁹. „Privilegijos, raštai ir tvirtinimai“ – taip 1552 m. apibūdinamas kunigaikštienės Zofijos Sanguškienės archyvo masyvus³⁰, o 1562 m. skaidant tėvo archyvą, „privilegijomis ir raštais“ įvardyti dokumentai perduoti Vilniaus vaivadaičiui Jonui Hlebavičiui³¹. 1563 m. žiemą į maskvėnų nelaisvę patekęs Polocko vaivada Stanislovas Davaina su žmona prarado ir pilyje laikytą archyvą. Jis apibūdinamas kaip „privilegijos, raštai, kaip jo malonybės valdoms, taip ir kitoms“, greta pažymėti įvairūs raštai, skolaraičiai, užrašymai³². Dėl tos pačios maskvėnų okupacijos archyvus Polocke prarado ir kunigaikščių Masalskių giminės atstovai. Nelaisvėje Maskvoje buvęs kunigaikštis Motiejus Ivanovičius Masalskis sugebėjo pusbroliui Andriui Petravičiui Masalskiui perduoti žinią apie pradingusį jo Polocko pilyje saugotą archyvą, kuriame buvo „privilegijos ir raštai“ jo ir pusbrolio tėvų valdoms Breslaujos paviete, revizorių raštai, sidabrinės mokesčio kvitai ir kita³³.

1578 m. jau Minsko kašteliono pareigas ėjusio J. Hlebavičiaus prapuolęs archyvas vadinamas kaip „įvairūs raštai, privilegijos ir visos teisės bei tvirtinimai“³⁴. Kaip minėta, visi šie ir panašūs įvardijimai anaipol nereiškė, kad tarp didikų dokumentų nebuvo kitų raštų, tiesiog raštininkai ar patys archyvų savininkai tais kartais pasirinko trumpesnę, patį svarbiausią turinį reiškiantį įvardijimą. Dar kartą pakartosiu, kad nors ir gausūs, bendrieji didikų archyvų įvardijimai nesuteikia informacijos apie visus dokumentus.

²⁷ LM, kn. 21, l. 149v.

²⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998, p. 117–118.

²⁹ 1551 10 16 valdovo maršalienės Z. Palubinskos šaukimas į teismą, LM, kn. 239, l. 35–36.

³⁰ LM, kn. 245, l. 64v.

³¹ LM, kn. 255, l. 369v–372v.

³² LM, kn. 48, l. 368.

³³ LM, kn. 249, l. 415v–416v.

³⁴ LM, kn. 272, l. 35 v.–38.

Archyvų aprašų tipai ir surašytojai. Neabejotinai tinkamiausias šaltinis archyvų sudėčiai nustatyti būtų to paties laikotarpio – XVI a. – sudaryti dokumentų rinkinių aprašai. Vadinti jie įvairiai: registrais, inventoriais ar aprašais (*rejestr, regestr, inwentarz, sumariusz*). Bėda tik, kad jie labai reti, tiesiog vienetiniai, daug blogiau išlikę nei vidutiniosios ar pasiturinčios bajorijos archyvų aprašai. Žinomi autentiški XVI a. sudaryti Hlebavičių ar Chodkevičių archyvų dalies aprašai. Be kita ko, tenka priminti ir vėlesnių archyvarų negatyvią veiklą. Jau minėta, kad ir neblogai išsilaikiusių, pvz., kunigaikščių Radvilų, archyvų buvusių XVI a. aprašų pėdsakus užtrynė XVII a. ir vėlesni archyvarai. Antai šiandien turimi ankstyviausi Biržų ir Dubingių šakos Radvilų valdų dokumentų inventoriai siekia XVII a. vidurį. Vien Biržų kunigaikštystės dokumentams skirta visa registrų knyga³⁵. Joje kruopščiai surašytos valdos ir kai kurių jos dalių (Biržų, Naradavos, Saločių, Kiemionių, Papičio, Salamiesčio, Agluonos, Apaščios, Cypiškių, Šetekšnos ir net Svėdasų) istoriją perteikiančios privilegijos bei paprastesni raštai nuo XVI a. pradžios iki XVII a. vidurio. Pagal rašyseną galima numanyti, kad prie aprašų nemažai pasidarbavo vienas pagrindinių Radvilų valdų prižiūrėtojų Stanislovas Nezabitauskis. Dokumentų iki XVI a. pabaigos juose suregistruota per šimtą. Nors jie svarbūs valdos rekonstravimui, bet mažai naudingi XVI a. didikų archyvo pažinimui. 1. Pateikiamas netikslus turėtų dokumentų skaičius. Antai 1541–1582 m. dokumentai dėl Biržų valdos ribų su Livonija įvardyti kaip „ryšulėlis reikalų“, arba atsiranda tokia eilutė: „įvairių senųjų privilegijų dėl Biržų ir Parovėjos valdų kopijos“. Taigi tikslesnis senojo Radvilų archyvo, kuriame saugoti Biržų valdos dokumentai, dydis tebėra neaiškus. 2. Nepažymėtas realiai tuomet turėtų ir buvusių dokumentų santykis: kokie buvo archyvo nuostoliai, kiek turėta ir prarasta dokumentų? 3. Nieko negalima pasakyti apie dokumentų būklę ir kilmę. O, kaip rodo išlikęs 1588 m. Chodkevičių giminės archyvo dalies aprašas, tai buvo būdinga fiksuojant turėtą archyvą.

Kadangi autentiškų didikų archyvų aprašų išlikę nedaug, o vėlesnių informacija nėra patikima, svarbiu archyvų rekonstravimo šaltiniu tampa duomenys apie tokių aprašų buvimą bei turto inventoriuose, bylose dėl valdų ir kt. pasitaikantys registrų fragmentai. Šimtmečio pradžioje dėl palyginti nedidelio turėtų dokumentų kiekio nebuvo įprasta sudarinėti archyvų aprašų. Šis poreikis, didėjant rašto svarbai, atsirado apie XVI a. vidurį, kai medžiagos smarkiai pagausėjo, o teisės į valdas reikėjo įrodyti ir užsitikrinti dokumentais. Akivaizdi būtų Trakų vaivados Mikalojaus Radvilos Rudojo 110 000 auksinų vertės Kaidanavos valdos dokumentų gavimo istorija. Žygimantas Augustas šią buvusią Goštautų valdą didikui davė 1550 m., bet suteikties nepatvirtino įgaliojimu, nes kurį laiką neapsisprendė dėl valdymo teisės – suteikti nuosavybės teise ar kaip valdomą seniūniją. Kaidanavos raštai liko gulėti Vilniaus

³⁵ XVII a. vid., *Sprawy Księstwa Birżańskiego, AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXVII, nr. 25.*

Žemutinėje pilyje valdovo išde iki 1553 m. pavasario. Tik juos gavęs didikas buvo pripažintas teisėtu Kaidanavos savininku³⁶.

Tad aprašų sudarinėjimo pradžia sietina su XVI a. viduriu. Žinoma apie proginius aprašus, sudaromus registruojant naujai įsigyto turto dokumentus, atiduodant saugoti archyvo dalį patikimam asmeniui, praradus kai kuriuos dokumentus ir pan. Proginių aprašų pavyzdys – 1552 m. sudarytas dalies kunigaikštienės Z. Sanguškienės dokumentų³⁷ ar 1561 m. Kopočių archyvo aprašas. 1561 m. Fiodoras Kopotis bylinėjosi su broliais Ivanu ir Vasilijumi dėl to, kad šie paėmė iš Kristaus Prisikėlimo cerkvės Vilniuje čia saugotą skrynią su įvairiais raštais, privilegijomis ir tvirtinimais tėvovinėms ir gautoms Veisiejų, Stabinko, Debrovo, Tereškovičių, Verchovičių, Opolės valdoms, dvarui Vilniuje, jų motinos vainikinės raštu ir kitais dokumentais. Atsakovų teigimu, raštų jiems prireikė bylinėjantis dėl bylų, be to, išmirė cerkvės popai ir dokumentus ten saugoti nebebuvo saugu. Tačiau svarbu tai, kad, atsiimdami dokumentus, jie sudarė jų sąrašą, kurį patvirtino tuomet nebegyvenantis dvaro maršalas Ivanas Hornostajus³⁸.

Žinomas ir 1574 m. sausio 21 d. Vilniuje aktuotas Polocko vaivadienės kunigaikštienės Barbaros Solomereckos Davainienės Bresto vaivada Gavrilai Hornostajui į depozitą perduodamų kai kurių privilegijų, užrašymų, skolarasčių ir kt. sąrašas. Išlikęs autentiškas ir todėl unikalus B. Davainienės dokumentų sąrašas, sudarytas 1572 m. lapkričio 30 d.³⁹ Jame esančios pozicijos koreliuoja su LM knygoje pateikiamu dokumentų sąrašu, pvz., tarp raštų buvo ne tik kunigaikštienės, bet ir jos pirmojo vyro Konstantino Chodkevičiaus dokumentų, pasirašytų „mamranų“ (tušti lapai su valdovo, pareigūno ir pan. parašu) ir kt.⁴⁰ Visa tai 1579 m. G. Hornostajus grąžino vaivadienei, tačiau dalį, matyt, pasiliko ir todėl kai kurie Davainų bei Chodkevičių dokumentai pateko į Hornostajų archyvą. Dar vienas proginis registras – valdovo dvarionio Jono Astiko iš valdovo išdinės Vilniuje paimtų dokumentų sąrašas, sudarytas 1586 m. liepą. Jo tėvas Grigalius Astikas 1581 m. nuteistas mirties bausme už valstybės išdavystę ir iš jo buvo konfiskuotos žemės. Dalį valdų Steponas Batoras grąžino sūnui Jonui, paskelbtam nekaltu dėl tėvo veiksmų. Tačiau pastarasis, perėmęs

³⁶ 1553 03 20 ir 04 25, Krokuva, Žygimantas Augustas – M. Radvilai Rudajam; iš laiškų aiškėja, jog raštai Kaidanavos valdai buvo Vilniaus pilyje, valdovo skrynioje; karalius rašė apie jų grąžinimą atvykus į Vilnių, žr. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłow*, opr., wstęp, komentarze I. Kaniewska, Kraków, 1999, p. 263, 268.

³⁷ 1552 m. gruodis, Z. Sanguškienės ir jos sūnaus Michailo Bogovitinovičiaus byla, LM, kn. 245, l. 65.

³⁸ LM, kn. 249, l. 222 v–224.

³⁹ Šiandien turimuose Hornostajų archyvo likučiuose kaip tik randami Davainų bei Chodkevičių giminės dokumentai, žr. W. Mikulski, „Dokumenty Hornostajow i innych rodzin rusko–litewskich z XVI–XVII w. w zespole archiwum Potockich z Radzyna“, *Miscellanea Historico–Archivistica*, t. 8, Warszawa, 1997, p. 140.

⁴⁰ LM, kn. 272, l. 156v–157.

jam gražintas valdas ir jų dokumentus, kartu paėmė ir kitus jam nebe priklausančių valdų, pvz., Gegužinės, dokumentus. Raštų gražinti į išdą nenorėjo, todėl atskiru aprašu ir buvo suregistruoti didiko paimti dokumentai⁴¹.

Proginiai aprašai sudarinėti dažniau. Tačiau atrodo, kad XVI a. viduryje jau būta panašių į generalinius archyvų aprašų. 1562 m. Vilniaus vaivadienei Onai Hlebavičienei perduodant turtą sūnui, paminėtas dar 1549 m. mirusio Vilniaus vaivados Jono Hlebavičiaus testamentas ir jo dokumentų aprašas. Testamento vykdytojai, Žemaitijos vyskupas Jonas Domanovskis ir dvaro maršalas Eustachijus Valavičius, 1562 m. pavasarį įpareigojo tuometinio Vilniaus vaivados rašovą Motiejų Savickį parengti perduodamo turto aprašą. Kartu sudarytas naujas perduodamų dokumentų – privilegijų ir raštų tėvoninėms, pirktoms ir įkeistoms valdoms – aprašas⁴². Visi archyviniai dokumentai galėjo būti suregistruoti XVI a. viduryje vieno iš ponų Bogovitinų. Kai 1554 m. jo sūnus Michailas Bogovitinovičius Šumbarskis gražino motinai kunigaikštenei Z. Sanguškienei dalį iš jos paimtų dokumentų, buvo paminėti dviejuose skryniuose atskirai laikyti mirusio tėvo „seni raštai su registrais ir su sąrašais ir visi mirusio pono Bogovitino dokumentai <...> ir visų dvarų“. Reikšminga, kad archyvas buvo tvarkomas – kai kurie Bogovitino raštai buvo sugrupuoti į ryšulius⁴³. 1614 m. Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo knygų įrašė išliko Chodkevičių Supraslio linijos atstovo bevaikio LDK didžiojo etmonaičio Aleksandro Chodkevičiaus (mirė 1578 m.) archyvo aprašas, sudarytas 1588 m. perimant turtus po jo mirties. Pateikti detalūs šešiasdešimt dviejų dokumentų aprašai: nurodoma raštinės naudota medžiaga, antspaudų kiekis, jų pritvirtinimas, dokumento kalba, vėliausias – 1582 m. dokumentas⁴⁴. Pačioje XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje buvo sudarytas šiuo metu ankstyviausias žinomas Sluškų archyvo aprašas. Išlikęs vienuolikos lapų apimties originalaus aprašo fragmentas, pasirašytas Vendeno vaivados Kristupo Sluškos. Manoma, kad šį aprašą didikas galėjo perimti iš vyriausiojo brolio Mikalojaus, mirusio 1597 m.⁴⁵ Beje, panašios apimties – devynių lapų – 1596 m. surašytas Lucko vyskupo Kirilo Terleckio dokumentų aprašas apėmė per kelis šimtus įvairių pareigybinių ir su žemėvalda susijusių dokumentų⁴⁶.

Deja, neišliko nė vienas ankstyvųjų, 1549 m. ar 1562 m. minėtų Hlebavičių archyvo aprašų, tikėtina, kad sudegė su visu šių didikų archyvu 1578 m. per gaisrą Minsko kašteliono J. Hlebavičiaus Vezovcų dvare, Slanimo pavieta. Bandant atkurti archyvo sudėtį nepasitelkti aprašai, ir iš viso didikas nesugebėjo tiksliai išvardyti

⁴¹ LM, kn. 279, l. 403–405v.

⁴² LM, kn. 255, l. 369v–372v.

⁴³ 1554 04 16 M. Bogovitinovičiaus ir jo motinos Z. Sanguškienės byla, LM, kn. 245, l. 108v.

⁴⁴ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV–XVIII w.*, opr. J. Maroszek, Białystok, 1994, p. 83–100.

⁴⁵ Cz. Sadkowska, „Genealogia rodu Słuszków”, p. 76.

⁴⁶ 1596 05 04 Lucko vyskupo archyvo aprašas, LM, kn. 285, l. 95v–99v.

prarastų dokumentų. Toks užmaršumas būdingas daugeliui archyvų ar dalies dokumentų netekusių didikų, nes archyvų aprašai, matyt, sudaryti vienu egzemplioriumi, žūdavo kartu su kitais dokumentais. Nemanau, kad tai buvo tik apsimetimas ir apgaulė, kad buvo siekiama išsirūpinti dokumentus realiai neturėtoms ar ginčytinoms valdoms. Vis dėlto stebina ir dar vienas dalykas: kodėl dokumentus praradę didikai neskubėjo teismuose liudininkais kviesti jų kanceliarijose dirbusių asmenų, geriau nei jie žinojusių, kokia reali padėtis?

Nėra ko abejoti, kad tokių buvo. Archyvarų darbą tuomet atlikdavo didiko raštininkai ar sekretoriai. Patys diduomenės atstovai buvo neblogai susipažinę su raštvedyba, kai kurie jų buvo geri archyvarai. Antai M. Radvila Rudasis rūpestingai peržiūrėdavo visus jį pasiekusius su sesers Barboros Radvilaitės vedybų byla susijusius laiškus, savo ranka pabraukdavo pavardes, teksto paraštėje padėdavo pliusus, užrašydavo pastabas, kaip kad 1549 m. kovo 14 d. iš Krokuvos gautame Mikalojaus Třebuchovskio laiške pažymėjo: „keistas užgavėnių laiškas“, dorsalinėje pusėje užrašydavo siuntėją ar laiško pristatytoją⁴⁷. Vis dėlto aišku, kad ne pats didikas XVI a. antroje pusėje ėmėsi sudarinėti savo giminės gausaus archyvo aprašus. Jų autorystė tenka M. Radvilos Rudojo, kaip ir kitų didikų, sekretoriams ar raštininkams.

Minėta, kad 1562 m. Hlebavičių dokumentų aprašą rengė Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos Juodojo rašovas M. Savickis. Įdomu tai, kad M. Savickio sudarytą dokumentų sąrašą dar anksčiau – 1552 m. – minėjo broliai Steponas ir Dmitrijus Sapiegos. Pagal rašovo parengtą registrą jie pasidalijo archyvą⁴⁸. Kiti archyvaro darbu užsiėmę asmenys nežinomi. Pvz., 1571 m. gegužės 31 d. pradėjus sudarinėti mirusio K. Chodkevičiaus dokumentų sąrašą, paminėti tik didiko testamentu vykdytojai ir liudininkai, stebėję aprašymo procesą: Žemaitijos seniūnas Jonas Chodkevičius, Gardino ir Volkovysko pavietų vazniai Stanislovas Stančikovičius ir Petras Jaskoldas, liudytojai Volkovysko pakamaris Jurgis Jundilas ir kiti. Galbūt Biržų–Dubingių šakos Radvilų archyvo aprašus pačioje XVI a. pabaigoje rengė Vilniaus vaivados Kristupo Radvilos Perkūno kanceliarijoje, vėliau jo sūnui lauko etmonui Kristupui II Radvilai tarnavęs Mikalojus Piuro. Bent 1625–1629 m. jis tvarkė didikų archyvą Alantoje ir Dubingiuose. Pirmieji Olykos ir Nesvyžiaus šakos Radvilų archyvarai ir jų sudaryti generaliniai dokumentų sąrašai žinomi tik iš XVII a. pradžios. 1650 m. LDK dvaro maršalo Aleksandro Liudviko Radvilos pavedimu, jo archyvaras Jonas Hanovičius turėjo perrašyti ir sutvarkyti du aprašus – įtraukti į juos visus Nesvyžiaus pilies archyve buvusius dokumentus, tai yra sudaryti generalinį archyvo aprašą. Minėtieji ankstyvieji aprašai, matyt, buvo sudaryti XVII a. pradžioje pirmojo žinomo pagal

⁴⁷ R. Ragauskienė, „Valdovas ir didikas Žygimanto Augusto ir Mikalojaus Radvilos Rudojo 1546–1572 m. komunikacijos modelis jų korespondencijos šviesoje“, *Lituanistica*, 1998, nr. 2, p. 14.

⁴⁸ LM, kn. 240, l. 265–266.

pavardę nesvyžiečių Radvilų archyvaro Hekerio⁴⁹. Taigi praktiškai iki pat XVII a. pradžios buvo aišku, kad buvo didikų archyvų aprašų užsakovai, tačiau, kas juos darė, istorijai daugeliu atvejų nėra žinoma.

4. Didikų archyvų sudėtis.

Kodėl net to paties laikotarpio archyvų aprašai tėra „tikrovės spąstai“?

XVI a. LDK didikų archyvų sudėtis priklausė nuo jų dokumentų saugyklų dydžio. Padėtimi neišsiskiriančio diduomenės atstovo archyvai priminė veikiau pasiturinčio bajoro saugyklą, o valdančiajam elitui priklausiusio didiko dokumentų rinkinys panašėjo į centrinę valstybės archyvą. Dokumentai saugyklose dėlioti pagal tam tikrą tvarką. Aktai grupuoti atskiruose ryšulėliuose („fascykuły“) pagal reikšmę ir svarbą. Išskiriamos svarbiausios giminei privilegijos, autonominę grupę sudarė valdų ir teismų dokumentai, atskirai kaupiti ir saugoti visi kiti su viešaisiais interesais susiję dokumentai. Įvilkti ar sudėti į atskirus aplankus ryšulėliai būdavo specialiai pažymimi pagal atitinkamas valdas ar kitas ypatybes. Štai Biržų–Dubingių šakos Radvilų medžiaga Alantoje XVII a. pradžioje buvo sugrupuota pagal valdas: Vilniaus vaivadijos, Svėdasų, Drysviečių ir pan. dokumentai⁵⁰. Galiausiai taip sutvarkyta medžiaga jau dedama į išdinėse, rūsiuose ar kitose vietose saugotas skrynias ir skryneles. Kokia konkreiti medžiaga atsidurdavo apsaugotose skryniuose?

Aprašų ir kitų to paties laikotarpio šaltinių informacija apie didikų archyvus. Ankstesnė medžiaga galiausiai leidžia išskirti dvi didikų archyvų rekonstravimui svarbiausias šaltinių grupes. Tai to paties laiko archyvų aprašai ir įvairi gretutinė informacija apie dokumentų rinkinius (inventorių fragmentai, bylinėjimasis dėl dokumentų pagrobimų, gražinimų ir pan.). Keli konkretūs pavyzdžiai ir apibendrinimai.

1571 m. sudarytame K. Chodkevičiaus dokumentų sąrašė išvardyta dalis raštų, buvusių didiko skrynioje. Sąrašė detalai, pažymint, pvz., kad privilegija pergamentinė su prikabinamu valdovo Aleksandro Jogailaičio antspaudu, aprašytas dvidešimt vienas dokumentas: dvi XVI a. pradžios privilegijos, du teismo raštai, dvi pareigybinių suteiktys (protėviam duotos stalininko ir Trakų kašteliono pareigos), neaišku, kieno raštas, leidžiantis Trakų kaštelionui vesti(?), ir galiausiai keturiolika įvairaus pobūdžio raštų dėl valdų suteikimo, pirkimo, pardavimo ir pan. Užsimenama ir apie kitus dokumentus: „nemažai įvairių reikalų popierinių dokumentų tuo metu aprašyti nebuvo galima, bet jie sudėti drauge su tomis privilegijomis ir raštais.“⁵¹ Akivaizdus

⁴⁹ R. Jankowski, „Burzliwe losy“, p. 39; R. Jankowski, „Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945“, *Archiwista Polski*, nr. 3, Warszawa, 2000, p. 44.

⁵⁰ 1640 04 28, Alanta, A. Modževskio laiškas Kristupui Radvilai, *AGAD*, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr. 9875.

⁵¹ *AC*, t. 4, Vilnius, 1867, p. 244.

valdų teisinių dokumentų dominavimas. Panašiai būta ir dėl 1588 m. A. Chodkevičiaus dokumentų sąrašo *Regestr spisania przywilejów na dobra po nieboszczykach godnej pamięci panach Hrehorowiczach Chodkiewiczach*. Didikas raudonoje kausytoje skrynioje saugojo šešiasdešimt du dokumentus. Iš jų gerokai daugiau nei pusė, keturiasdešimt trys, taip pat su valdomis susiję ar teisiniai dokumentai, šešias pozicijas apėmė valdovų pareigybinės nominacijos įvairiems giminės atstovams. Atrodo, šis archyvinis Chodkevičių rinkinys prieš jo aprašymą buvo tvarkytas – tai rodo sugrupuoti pirmieji aštuoni dokumentai – LDK didžiojo etmono Grigaliaus Chodkevičiaus ir jo žmonos Kotrynos Višnioveckos įvairūs kontraktai dėl valdų⁵². Beje, neaišku, ar tarp išvardytų dokumentų užfiksuoti 1563 m. A. Chodkevičiaus tėvui Grigaliui dingę raštai. Tuomet prapuolė Trakų kašteliono tarnas Sipko, išsinešęs ir kai kuriuos didiko dokumentus: registrus, išrašus ir raštelius („cedulas“), reikalingus kaštelionui. Teismo byloje nurodoma, kad G. Chodkevičius ėmėsi tarno paieškos, bet ar ji buvo sėkminga, nežinia⁵³.

Devynis dokumentų tipus, kaltindama sūnų M. Bogovitinovičių Šumbarskį jos archyvo išvežimu, 1552 m. nurodė kunigaikštienė Z. Sanguškienė. Iš skundo matyti, kad juodoje skrynioje su prikabinama spyna Kozirado dvare laikytame jos archyve dominavo privilegijos ir raštai, teikiantys teisę disponuoti valdomis, keli teismo dokumentai (išieškojimai), mirusio vyro testamentas, jos vainikinės raštas, galiausiai paminėti skolaraiščiai⁵⁴. Nemažai, per kelis šimtus dokumentų vardijama apie 1606 m. sudarytame Sluškų archyvo apraše. Ankstyviausias su Sluškomis susijęs dokumentas – 1538 m. raštas dėl turto dalybų tarp Ivano ir Povilo Sluškų. Apskritai visame apraše dominuoja valdų teisiniai (Naujadvario prie Svislotės, Gatovo (dalties), Ožeškovičių (prie Svislotės), dvaro su sklypu Minsko pilyje, valdų, pirktų Kijevo ir Polocko pavietuose, ir kt. dokumentai. Įdomu tai, kad seniausioje, 1547 m. per Minsko pilies gaisrą sudegusioje Kijevo pilininko ir Liubecko seniūno Ivano Sluškos archyvo dalyje tarp saugotų kelių šimtų ankstyviausių giminės dokumentų, pradedant Ldk Vytauto duota privilegija, taip pat vardijami įvairūs valdų teisiniai dokumentai⁵⁵.

Kaip minėta, neišliko autentiškų XVI a. didikų Radvilų archyvų aprašų, tačiau šaltiniuose šmėkšteli bent jų fragmentų apibūdinimai. Išlikęs 1603 m. Trakų vaivados Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio surašytas „priminimas“ sūnams išskyrė jų dokumentų saugykloje, Nesvyžiaus pilies rūsyje, skrynioje saugotų svarbiausių ir reikšmingiausių dokumentų dalį. Anot archyvo savininko, „visos privilegijos, kunigaikštijai [gautos] iš imperatoriaus Maksimilijono Pirmojo, karaliaus Žygimanto Senojo jūsų [didiko sūnų] proseneliui [patvirtintos], taip ir Karolio Penktojo, Žygi-

⁵² *Prawa i przywileje miasta*, p. 83–100.

⁵³ LM, kn. 260, l. 586v.

⁵⁴ LM, kn. 245, l. 64–75.

⁵⁵ Cz. Sadkowska, „Genealogia rodu Słuszków, p. 76; LM, kn. 31, l. 191–206v.

manto Senojo ir Žygimanto Augusto jūsup seneliui, ten pat patvirtinimai ir išrašai, taip pat patvirtinimas Petrakavo seime prieš sąjungą ir kiti visi raštai ir privilegijos yra Nesvyžiuje, skrynioje.⁵⁶ Matyt, panašiai svarbiausias privilegijas, pradėdant kunigaikščių diplomais, pareigybiniais paskyrimais ir pan. dokumentais, XVI a. pabaigoje buvo atsirinkę ir Biržų–Dubingių šakos Radvilos. Bent jau 1690 m. buvo sudaryta atskira oda aptraukta dviejų šimtų šešiasdešimt keturių tokių dokumentų kopijų knyga, apimanti laikotarpį nuo 1492 m. iki 1690 m. Joje pateiktas išsamus privilegijų sąrašas ir yra pačios kopijos. Tarp jų yra visi didikų gauti kunigaikščių diplomai, pareigybinės nominacijos ir pan.⁵⁷

Nepilną, tačiau pagrindinių turėtų dokumentų sąrašą didikai pateikdavo praradę dalis ar visus savo archyvus. Ganėtinai tipiškas ir kartu informatyvus Hlebavičių archyvo praradimo 1578 m. atvejis. Minsko kaštelionas J. Hlebavičius apie savo netektis pranešė seimo Varšuvoje metu. Jis prisiminė anaipol ne visus sudegusius dokumentus, bet ir atkurtųjų skaičius ne toks jau mažas – išvardyti per septyniasdešimt įvairius objektus (daugiausia valdas) ir subjektus (pvz., jo skolininkus) lietuviški dokumentai. Nurodyti turėti dokumentai dėl penkiasdešimties valdų – vadinas, vien ūkinę archyvo dalį sudarė ne mažiau kaip trys keturi šimtai raštų. Tarp dokumentų paminėta privilegija tėvoninei Dubrovnos valdai (Oršos pavietas), įvairūs dokumentai Dobrynevo kaimui, Ainarovičių valdai (Minsko pavietas), Mokranų, Kurovičių ir Suliatičių (Naugarduko pavietas), Malešovo (Pinsko pavietas) valdoms, sklypai Vilniuje. Pražuvo raštai išsitarnautoms valdoms: Kuniškių (Trakų pavietas), Pastovių (Žemaitija), pirkimo raštai Lentupio, Jursiškių (Ašmenos pavietas), Ragatnos, Šostakovičių (Slanimo pavietas), Basino (Naugarduko pavietas), Ditkovščyznos (Minsko pavietas) valdoms, Jevlaškovščyznai (Vilniaus pavietas), mūrnamiui Vokiečių gatvėje Vilniuje, kuris buvo atleistas nuo svečių priėmimo prievolės, sklypai priemiestyje. Taip pat sudegę gausūs pluoštas raštų įvairioms motininėms kunigaikštienės Onos Žeslavskajos valdoms, dokumentai dvarams maskvėnų užimtose Smolensko ir Polocko žemėse, raštai už skolą valdytiems Radaškonims (už 3000 kapų grašių) ir Anykščiams (už 1800 kapų grašių), nemažai valdų inventorių. Atskirai išskirtos ir pirmiausia suminėtos svarbiausios didikui aštuonių LDK valdovų – didžiųjų kunigaikščių Vytauto, Žygimanto, Švitrigailos, Lenkijos karalių ir Ldk Kazimiero, Aleksandro, Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto, Stepono Batoro – kašteliono protėviams, jo tėvui bei jam pačiam duotos privilegijos. Iš esmės visame apraše dominuoja ūkiniai reikalai, teisminei sričiai galima priskirti nebent skolarasčius. Tiesa, atskirą dalį sudegusių dokumentų sudarė gausūs išrašai. Iš privataus pobūdžio

⁵⁶ 1603 07 14, Nesvyžius, M. K. Radvilos Našlaitėlio priminimas sūnams, *Archiwum domu Radziwiłłów*, Kraków, 1885, p. 65–66.

⁵⁷ Spis zawartości księgi..., *AR*, dz. XI, nr. 2.

dokumentikos galima nurodyti nebent paminėtą kašteliono tėvo Vilniaus vaivados J. Hlebavičiaus testamentą⁵⁸.

Labai panašus, tik mažesnis 1589 m. Voltupavos dvare kunigaikščio Fridricho Masalskio sudegusio archyvo aprašas. Be gausios dokumentikos kunigaikščio laikytoms valdoms Slanimo, Volkovysko ar Trakų pavietuose, jo finansinių dokumentų (skolaraščių, kvitų), paminėti saugoti Veliuonos ir Baisogalos seniūno, kunigaikščio žmonos pirmojo vyro Stanislovo Godeckio pareigybiniai dokumentai: mokestiniai kvitai, pareigūnų sąrašai, parengti mokestiniai registrai (iki 1586 m.). Archyve būta dar dviejų rūšių dokumentų: kunigaikščio pareigybiniai, kaip Rečicos ir Jurbarko pareigūno, raštai ir jo giminės – kai kurie sesers Rainos ir jos vyro – dokumentai. Vardijant jų tipus, visi be išimties yra teisminiai valdų ar finansiniai dokumentai⁵⁹. Įdomi kunigaikščio Fiodoro Druckio Gorskio archyvo, 1600 m. sudegusio Lošicos dvare Minsko pavieta, apytikslė rekonstrukcija. Tarp keliasdešimt prarastų „privilegijų, raštų ir tvirtinimų valdoms“ pirmiausia vardijamos prisimintos privilegijos Lošicos, Deksnėnų valdoms ir palivarkams bei valdoms Oršos pavieta. Reikšminga, jog kunigaikščio archyve kaip depozitą savo dokumentus laikė jo bičiuliai ir giminaičiai. Vieni, kaip kunigaikštis Michailas Višnioveckis, juos davė saugoti dėl didesnio saugumo, o kiti, kaip kunigaikštienės iš Druckių Gorskių, davė laikyti peržiūrėjimui ir dėl patarimo⁶⁰.

„Tikrovės sąspąstai.“ Konkretesnė vieno laikotarpio informacija apie didikų archyvus – registrai, inventoriai, „reikalų sąrašai“ ir pan., jų fragmentai ir kita svarbi su dokumentų archyvavimu susijusi medžiaga patvirtino keltą hipotezę, kad privatūs archyvai buvo tipologiškai gan įvairių dokumentų rinkiniai. Juose saugotos trys atskiros grupės: a) kaip ir kituose bajorijos sluoksniuose, didikų archyvuose ryškiai dominavo valdų teisminiai dokumentai; b) daugiau turėta giminės šeimos padėtį atspindinčių dokumentų (svarbiausios giminei privilegijos, pareigybinės nominacijos, testamentai, kilnojamojo turto aprašai); c) po truputį fiksuoti viešieji reikalai (medžiaga, susijusi su einamomis pareigybėmis). Tačiau aprašuose vardijama medžiaga savo apimtimi nekoreliuoja su bendrais didikų archyvų dydžiais – bent nurodomų turėtų skrynių didesne gausa. Realiai turėtos ir saugotos medžiagos kiekiai buvo didesni.

Aprašuose neatsispindi daug platesnė XVI a. LDK kanceliarijoje išduodamų viešųjų dokumentų grupė, pvz., seimo, kariniai raštai: šaukimai, atleidimai, mokestiniai raštai, kvietimai vykti į seimus, instrukcijos ir pan. Tokius valdovo pasirašytus dokumentus diduomenei netgi privalu buvo gauti, tačiau jie ne tik neminimi archyvų aprašuose, bet ir labai reti išlikusiuose pačių archyvų rinkiniuose. Matyt, kaip turintys tik laikiną vertę šie raštai nekaupiti.

⁵⁸ LM, kn. 272, l. 35v–38.

⁵⁹ 1589 m. kunigaikščio F. Masalskio archyvo aprašas, LM, kn. 279, l. 724v–728.

⁶⁰ 1600 04 08 pranešimas apie gaisrą Lošicoje, LM, kn. 288, l. 112–112v.

Antrą, didžiąją aprašuose neminimos, tačiau šiandienos privačių archyvų rinkiniuose gausiai esančios medžiagos dalį sudaro kita viešoji LDK dokumentika. Tai pirmiausia įvairi valstybinė dokumentacija, kuria, pasinaudoję savo politine įtaka, „priglaudę“ valdančiojo elito pareigūnai iš Radvilų, Chodkevičių ir kt. giminių. Antai Radvilų archyve išsaugota nemažai LDK centrinio archyvo dokumentų, patekusių į jį XVI a., kai kancleriai buvo šios giminės atstovai. Tarp tokių teisinio–valstybinio pobūdžio dokumentų buvo XV–XVI a. valdovų privilegijos, diplomatiniai dokumentai ar 1511–1518 m. LM knyga⁶¹. Didikų archyvuose yra, bet aprašuose neminima pareigybinė medžiaga, sukaupta jiems einant svarbias pareigas valstybėje. LDK didžiųjų etmonų archyvuose pasitaiko rasti, tiesa, ne itin gausiai, administracinės karinės (ataskaitos, atskirų žygių itinerariumai, ginkluotės aprašymo fragmentai, etmonų nuostatai), finansinės (lėšos pulkų išlaikymui, etmonų aprūpinimas) medžiagos⁶². Viešųjų reikalų grupei priklausytų ir didikų priglauti jų funduotų ar paremtų bažnyčių bei cerkvių dokumentai, apskritai religiniai dalykai. Jau minėta, kokį kiekį tokios medžiagos turėjo Radvilos XVII a. pradžioje. Žinoma ir apie Chodkevičių analogišką veiklą. Štai 1578 m. Žemaitijos seniūnui Jonui Chodkevičiui pasiuntus savo tarnautoją Ivaną Gliadovickį peržiūrėti ir aprašyti jų funduoto Supraslio vienuolyno dokumentų, paaiškėjo, jog iš išdinės LDK didysis etmonas G. Chodkevičius išsivežė skrynelę su svarbiausiomis valdovų privilegijomis ir patvirtinimais vienuolynui. To nenumėgė ir paklausta didiko našlė, o senas vienuolis Jerofijus pasakojė matęs tą skrynią G. Chodkevičiaus našlės izde, kai lankęsis pas ją su Supraslio arkimandritu⁶³.

Galiausiai reikšmingą kaupiamos medžiagos dalį sudarė milžiniški kiekiai didikų gaunamos korespondencijos. Tiesa, ne visi laišškai vienodai vertinti ir saugoti. Matyt, iš pradžių į izdines prie kitų dokumentų buvo dedami tik valdovų laišškai. Nepaisyta netgi primygtinio šių siuntėjų reikalavimo naikinti pavojingą korespondenciją. Jie priskirti prie giminę šlovinančių raštų ir todėl kruopščiai saugoti. Ne veltui išliko net keturi šimtai vien Žygimanto Augusto Radviloms rašytų laiškų⁶⁴. Neabejotina, kad panašius kaupė Chodkevičiai, Valavičiai, Hornostajai, Sapiegos. Tuo tarpu bičiulių didikų, o ką jau sakyti apie eilinius klientus ar tiesiog bajorus, laišškai kuri laiką laikyti kanceliarijose, tik po to perkelti į bendras dokumentų saugyklas. Ko gero, panašiai elgtasi ir su dar vienos rūšies medžiaga – XVI a. antroje pusėje atsirandančiomis genealoginėmis giminės schemomis, giminės šlovę palaikančiais

⁶¹ W. Mikulski, „Dokumenty z archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w archiwum Warszawskim Radziwiłłów“, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 7, Warszawa, 1997, p. 71–83.

⁶² Kol kas aptarti Lenkijos etmonų archyvai, žr. K. Syta, „Dokumentacja wojskowa w archiwach hetmanów koronnych“, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 13, Warszawa, 2001, p. 51–67.

⁶³ AC, t. 9, Vilnius, 1871, p. 80–81.

⁶⁴ R. Jaworski, „Nieznana korespondencja króla Zygmunta Augusta z Mikołajem Radziwiłłem Rudym i Ostafim Wołłowiczem z lat 1550–1571 ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich“, *Studia Źródłoznawcze*, t. 41, 2001, p. 91–106.

kūrinėliais, kalbomis ir pan. Itin XVI a. antroje pusėje archyvinuose fonduose ima rasti panaši, nors dar ir labai negausi rašytinių įdomybių medžiaga – tai, ką vėlesni archyvarai žymėjo kaip *silva rerum*⁶⁵.

Visas šis aptartas didžiulis kompleksas realiai didikų išdinėse kaptos medžiagos neatsispindi nė viename autentiškame dokumentų sąrašė ar jų fragmente, apie tai neužsiminta nė vienoje byloje, nagrinėjančioje dokumentikos reikalus. Iš tiesų itin vertintus autentiškus archyvų rekonstravimo šaltinius galima pavadinti, perfrazuojant Andrzejaus Pośpiecho darbo apie XVII a. bajorijos inventorių pavadinimą⁶⁶, savotiškais „tikrovės spąstais“, atspindėjusiais tik dalį realybės. Jie selektyviai žymėjo archyvų savininkams reikalingiausią ir teisiškai svarbiausią medžiagą, tad buvo tikras teisių bei žinių lobynas. Visa kita atidedama medžiaga – tiesiog atgaiva didiko širdžiai. Ir tokia atranka nebuvo būdinga vien LDK didikų privatiems archyvams. Taip elgėsi bajorija ne vien Lietuvoje, bet ir Lenkijoje.

Išvados

1. Privatus ankstyvųjų modernių laikų archyvas buvo specifinis dokumentų rinkinys. Jam būdingas tiesioginis ryšys su žemėvalda, rinkiniai pasižymėjo pragmatiškumu, taip pat būdingas glaudus archyvų ryšys su LDK kanceliarija, jos išduodami dokumentai dominavo kaupiamuose rinkiniuose.

2. XVI a. LDK kanceliarijoje išduodamų ir dažniausiai vartotų dokumentų tipų skaičius siekė ne mažiau kaip 50 ir rodė tipologinę įvairovę. Raštvedyboje siekta tikslumo ir atskirais atvejais išduodami konkrečiam sandoriui ar bylai reikalingi dokumentai. Jie klasifikuoti daugiausia pagal teisinio reguliavimo objektą.

3. XVI a. negausi LDK diduomenė savo rankose laikė sukaupusi didžiąją dalį žemės fondo ir užėmė svarbiausius valstybės postus. Dėl didelės turimų valdų koncentracijos didikai sukaupė ir didžiausius archyvus. Statistinio XVI a. didiko privatų archyvą sudarė nuo kelių (svarbesnių pareigų neinančių didikų) iki kelių dešimčių įvairaus dydžio skrynių, arba nuo kelių šimtų iki dviejų trijų tūkstančių dokumentų.

4. XVI a. LDK didikų archyvai tipologiškai buvo gana įvairių dokumentų rinkiniai. Archyvų aprašuose žymėtos svarbiausios savininkui dokumentų grupės: kaip ir kituose bajorijos sluoksniuose, dominavo valdų teisiniai, kur kas daugiau turėta giminės šeimos dokumentų, pradėti registruoti kai kurie viešųjų reikalų, daugiausia pareigybiniai raštai.

⁶⁵ Tokios medžiagos gausu buvo XVII–XVIII a., plg. S. Roszak, *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń, 2004.

⁶⁶ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty Wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa, 1992.

5. Autentiški dokumentų sąrašai, jų fragmentai ar kita archyvus apibūdinanti XVI a. medžiaga nepateikia išsamaus didikų archyvų vaizdo. Šaltiniuose iš viso neminimi saugoti ir kaupti viešieji dokumentai, korespondencijos rinkiniai ar nuo XVI a. pabaigos pradėta komplektuoti vadinamoji *silva rerum* medžiaga. Visa tai leidžia teigti, kad XVI a. medžiaga daugeliu atvejų yra savotiški „tikrovės spąstai“. Jie atspindėjo tik dalį realybės.

6. XVI a. LDK didikų archyvai jų kūrėjams ir savininkams buvo pirmiausia pragmatiškas rinkinys, didiko teisių ir žinių lobynas, o atidedama saugoti korespondencija, genealogijos ir kita medžiaga – atgaiva didiko širdžiai.

The private archives of the magnates of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th c.: the structure and types of the documents

Raimonda Ragauskienė

Summary

This study is devoted to the questions that have not received scholarly attention so far: how big were the archives of the Lithuanian magnates, what was their composition. The answers are provided on the basis of contemporary information (16th c.) and rely on the study of wholly or partly extant registers of the archives. It has already been noted in scholarly literature that the early modern archives represented a specific collection of documents. Such archives were directly linked to matters pertaining to landownership and that is why a relationship between a private archive and the social and political position of its owner becomes an issue worthy of research. One feature of private archives was their pragmatical character, another – their close relationship with the chancery of the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter – GDL) from which a majority of the documents stemmed. The term ‘document’ perceived as a legal act was not in use in the chancery of the GDL, nor in the public life of the 16th c. Instead of it such terms as ‘listy’, ‘gramoty’, ‘papiery’, ‘privilegiji’, ‘zapisy’, ‘literae’, ‘inscriptio’, ‘munimentum literarum’ were current. A variety of documents issued by the chanceries at the time amounted to no less than 50 types. The official institutions were capable of maintaining a precise order of functioning and it was usual that they supplied the interested parties with the necessary types of documents according to a sort of transaction or proceedings. Such documents were, for the most part, classified according to that legal sphere to which they were subject (for example, titles to landed property, documents related to taxes or obligatory services, to legal cases and public affairs etc.). It is suggested in this article that such types of documentary evidence must have been present in the private archives too.

The Lithuanian magnates possessed 39,6 per cent of landed estates in the Grand Duchy of Lithuania, although they made up only some 2,8 per cent of all the nobles as can be judged from the musters of the army of the GDL that were carried out in 1528; they also filled all the most influential positions in the state. Huge latifundia were conducive for the magnates to produce and pass on to posterity the biggest archives, some of which, with ample material dating from the 17-18th c., have survived quite well up to the present day. Most of them reach as far back as the early 15th c. At this time, documents were still rare and one coffer would be enough for purposes of their preservation (as was the case with the documents belonging to Kristinas Astikas or Sangushko Fedkovich). The 16th century witnessed a leap in the increase in the amount of archival material. The private archives of an average magnate (*i.e.* a man with no high offices) could occupy a number of coffers of varying size ranging from a few to several tens, that means that they could contain a quantity of documents from several hundreds to some 2000-3000 ones.

The most frequently used generic terms to describe the archives of the magnates were those which were helpful in stressing their big size, such as 'privileges, writs and confirmations'. The term 'privileges' was indispensable for the characterization of the archives of a magnate. Contemporary data pertaining to the archives of the magnates (the Houses of the Radvilas, Chodkevichs, Iljinichs, Hornostais, Sangushkos etc.) supported the earlier hypothesis that they must have been collections of a rather vast variety of documents). These collections were destined to preserve certain types of documents. As was also the case with other archives of the nobility, the most numerous were those documents which had to deal with legal aspects of landed estates. In contrast to the archives of humbler nobles, those of the magnates contained much more material related to family and genealogy (last wills, the registers of movable property, correspondence, genealogical lists and such like). A special feature of the archives of the magnates is a considerable number of documents (or their copies) pertaining to public affairs. In the course of our research it became clear that the registers of the archives, which began to be composed from the mid-16th century onwards and to which scholars are used to accord great value for their exhaustiveness, represent a kind of a trap which distorts the real state of affairs. For they reflect only part of documentary evidence and such registers did not include references to correspondence, nor some of material pertaining to public affairs, although all that was kept in the archives.

The 16th c. archives of the magnates represented for the most part collections of pragmatic character which were of interest to their initiators and subsequent owners. They were the trove of the rights and valuable information, they were, ultimately, the joy of a magnate who used to consign to safety correspondence, genealogical information and all that what later came to be called *silva rerum*.

Translated by Darius Baronas